

O ZATVORSKIM SUSRETIMA STJEPANA RADIĆA S BUHAMA I MIŠEVIMA ILI O JEDNOJ PREŠUTNOJ EKOISTORIJSKOJ TEMI

ON JAIL CONDITIONS THAT STJEPAN RADIĆ AND HIS PROBLEMS WITH FLEAS AND MICE; OR, ANOTHER UNSPEAKABLE ENVIRONMENTAL HISTORY ISSUE

Dr. sc. Mira Kolar-Dimitrijević

Elizabeta Wagner

Draškovićeve 23, Zagreb

mira.kolar@zg.htnet.hr

Primljeno / Received: 8. 4. 2006.

Prihvaćeno / Accepted: 20. 9. 2006.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

UDK/UDC 343.819.7 (497.5 Zagreb) „18“

32-05 Radić, S. (093.3):343.8

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

Sažetak

Članak govori o zatvorskim situacijama i susretima Stjepana Radića s buhama i miševima. Autorice opisuju uvjete tamnovanja koji su za Stjepana Radića bili na granici izdržljivosti, a u njima su nametnici poput buha i miševa imali negativnu ulogu.

Ključne riječi: Stjepan Radić, buhe, miševi, zatvor

Key words: Stjepan Radić, fleas, mice, jail

Nijedan hrvatski političar nije proboravio toliko dugo u zatvoru niti nam je ostavio tako dobra svjedočanstva pisana vlastitom rukom o tim boravcima kao Stjepan Radić. On nam je ostavio prvi zapis o zatvoru pokraj staroga gornjogradskog kazališta u svibnju 1889. godine. *“Nisam znao nalazim li se u rupi ili u sobi. Bijaše potpuni mrak.”*(.) *Najprije zaželjeh malo podrobnije saznati gdje se nalazim. Stoga polaganim korakom izmjerih dužinu i širinu moje sobice. I zidove sam pomno opisao. Nakon ovog istraživanja, predodžba o mom zatišju bijaše mi prilično jasna. Sobica, bolje reći tamnica, bijaše dugačka pet ili šest koraka, a četiri ili pet široka.”*¹ Nakon preslušanja prebacili su ga u gradski zatvor na Zrinjvcu koji je bio smješten u staroj vojarni oštećenoj potresom 1880. i koja je stršala “kao strašilo između veličanstvenih palača i kuća”. Tu su ga smjestili u sobu koja je bila dugačka dvanaest, a široka pet ili šest koraka s vojničkim željeznim krevetima na kojima su bile samo slamnjače i plahte, ali ne i dekice. Radiću se taj zatvor činio udoban, podsjetivši se na mračne tamnice u kojima su, i prema autentičnim povijesnim izvorima i prema narodnim pjesmama, “trunuli hrvatski

¹ Stjepan RADIĆ, Praški zapisi. Autobiografska proza. Zagreb 1985., 108. Radić je bio zatvoren jer je tijekom zadnjeg izvođenja Zajčeve opere “Zrinjski” uzviknuo: “Slava Zrinskome, dolje tiranin.”

junaci”.² Tu prvi put spominje buhe koje je psovao jedan zatvorenik koje mu “navodno nisu dale ni oka sklopiti”.³

U Kraljevstvu SHS Stjepan Radić prvi je put uhićen 25. ožujka 1919. i bio je u zatvoru s malim prekidom do 28. studenoga 1920. godine.⁴ Prvo pismo zapravo ceduljicu iz zatvora u Gjorgjićevoj ulici piše 29. ožujka 1919. i takvim načinom kontaktira s obitelji cijelo vrijeme tamnovanja, osim u vremenu kada mu je takav kontakt zabranjen i spriječen. Povremeno se zatvorski režim toliko zaoštavao da mu nisu dopuštali držati ni novine, ni olovku, ni papir. I Radićev list *Slobodni dom* nije izlazio od 26. veljače 1919. pa do 13. ožujka 1920. jer je zabranjen na osnovi ratne naredbe grofa Tisze od 1914. pa su ovi listići jedino svjedočanstvo rijetkih vijesti o njegovu tamnovanju koje je narod iznimno teško prihvaćao. Stjepan Radić živi u polumraku podrumske samice na Gradskom redarstvu u Petrinjskoj ulici a da mu nije uručena optužnica ili dano rješenje na zatvor. Vrijeme njegova zatvora bilo je vremenski neodređeno i uvijek se produljivalo usprkos stalnom Radićevu nadanju da će ga pustiti jer nije bio protiv novonastale države, nego samo protiv njezina unutrašnjeg uređenja gdje su zanemareni interesi naroda te je tražio da se iskoristi Wilsonovo pravo samoodređenja naroda te slobodnom voljom udruživanje u ravnopravnu zajednicu sa Srbijom i Crnom Gorom.⁵ Svetozar Pribičević kao ministar unutrašnjih poslova naložio je banu Ivanu Palečku da obrati pozornost na Radićevo držanje u zatvoru i da stražari budu pouzdani kako bi se spriječilo njegovo povezivanje s neprijateljem.⁶ Dakle, što veća izolacija. Bilo je to vrijeme teških iskušenja za Stjepana Radića koji nikada nije radio ni kao činovnik u nekoj kancelariji, a kamo li da bude skućen u sobičku od četiri četvorna metra. Bila je to za njega prava mora te neprestano ponavlja da je ponašanje prema njemu besprimjerno i nedopustivo s obzirom na to kako su Hrvati postupali sa Srbima u vrijeme veleizdajničkog procesa, kada su zatvorenicama bile dopuštene mnoge slobode koje su njemu uskraćene, osobito razgovor s drugim zatvorenicama. Međutim, Radić je dobro iskoristio vrijeme u zatvoru pa je naučio engleski i talijanski te usavršio znanje drugih jezika neprestano čitajući knjige i novine na stranim jezicima. Kada ne može čitati jer ga noge bole od stajanja na klupici ispod prozora kako bi koristio svjetlo ili ne može pisati jer su mu oduzeli i olovku, tada razmišlja i osmišljava što sve treba hrvatskom narodu kako bi mu država bila isto što i domovina - mati, a ne maćeha, jer je to moderni pojam socijalne države.⁷ Nakon godine dana zatvora napisao je Mariji Radić: “Što sam duže u zatvoru, to sam politički jači, te je zatvor za mene

² Isto, str. 115. No, mislim da je Radić imao krivo da se moglo dulje ostati zdrav u tim tamnicama. Dakako, nije smrt nastupila tako brzo kao što se dogodilo barunu Trenku ili Gavrilu Principu, ali je i Stjepan Radić izgubio zdravlje za svojih tamnovanja iako je još bio relativno mlad.

³ Isto, str. 115.

⁴ Razlog uhićenja nikada nije bio pismeno formuliran, no nisu to bili ideološki Radićevi spisi ni Ustav seljačke republike koji još nije bio napisan, nego Radićev istup u Koprivnici 3. veljače 1919. na kojem je najavio da je republika najbolji oblik vladavine. Radićeva popularnost preplašila je i Svetozara Pribičevića, ali i kralja te se samo po nalogu s najvišeg mjesta moglo Radića tako dugo držati u zatvoru.

⁵ Na izvanrednoj glavnoj skupštini glavnog odbora stranke 3. veljače 1919. zaključeno je da se hrvatski narod obrati s ovim sadržajem na Mirovnu konferenciju u Parizu te je u mjesec dana sakupljeno 200.000 potpisa slobodnih seljačkih gospodarara.

⁶ Bosiljka JANJATOVIĆ, *Stjepan Radić. progoni - zatvori - suđenja - ubojstvo 1889/1928.*, Zagreb 2003., 155.

⁷ Bogdan KRIZMAN, *Korespondencija Stjepana Radića, II*, Zagreb 1973., str. 453 - pismo Mariji Radić 1. I. 1920.

*najveća politička usluga, kolikogod mi je kao čovjeku (mužu, otcu) velika neprimlik.*⁸ Uvjeti tamnovanja bili su za Radića na granici izdržljivosti zbog mračne i vlažne sobe, bez dovoljno zraka te zato što se, osim dnevne šetnje koja je trajala od sat do dva po uzničkom dvorištu - što se mijenjalo prema političkom stanju u Hrvatskoj, nije mogao kretati pa se udebljao i tu je začetak njegove teške šećerne bolesti, od čijih je posljedica i umro nakon ranjavanja.

Boji se da će posve oslijepiti čitajući i pišući u mraku tamnice. Sobica mu je vlažna i mala. Jede ono što dobiva od kuće. Ponekad ima previše, a drugi put premalo hrane i često se tužio da je hrana presoljena. Kada bi neki stručnjak pogledao kako je Stjepan Radić živio dvije godine u zagrebačkom zatvoru, vidio bi da u tom vremenu treba tražiti uzrok njegove šećerne bolesti: masna hrana, nekretanje, stalni stres, briga za zdravlje žene, djece, školovanje djece, za vinograd, ogrjev itd. Nbrojene su brige Stjepana Radića u zatvoru jer mu je brat Antun umro 1919., a onda se ubila i Antina žena na grobu. Sama tuga za tugom. Nimalu nevolju pričinjavaju Radiću u zatvoru buhe i miševi.

Stjepanu Radiću su životni uvjeti tijekom dvogodišnjeg zatvora 1919. i 1920. postali strašni, i to ne samo zbog polumraka, nedostatka zraka i nemogućnosti kretanja, nego i zbog buha i miševa koji su vladali zatvorom. Sudeći prema Radićevu pismu iz 1925., ništa se nije promijenilo u te četiri godina. Stjepan Radić je od 1888. pa do 1924. bio više puta zatvoren, a loši uvjeti tamnovanja bez sumnje su utjecali na njegovo zdravlje, iako nema sumnje da je upravo zbog tih zatvora postao najpopularniji hrvatski političar za kojeg je znao svaki čovjek u selu i gradu. Radićevo je ime postalo gotovo sveto zbog njegovo žrtve. Ne znamo kako je doživio prvi susret sa zatvorom kada je prigodom posljednje izvedbe Zajčeve opere "Nikole Šubić Zrinski", jer je ban zatvorio operu zbog financijskih sredstava, uzviknuo: "Dolje ban Khuen Héderváry", ni prigodom četveromjesečnog zatvora u Petrinji 1893.⁹ kamo je došao zbog sličnog verbalnog delikta, niti od studenoga 1895. pa do 19. svibnja 1896. kada je proveo u uzama bjelovarskog Sudbenog stola. No, znamo da se mučio u zatvoru poslije Prvoga svjetskog rata kada je dvije i pol godine proboravio u Zagrebu i kada mu je zatvor postao dom iako nije bio pravomoćno osuđen pa je posve protuzakonito držan u zatvoru, kako bi ga se odvojilo od naroda i onemogućila njegova borba za republiku.¹⁰ U to je vrijeme pisao brojna pisma svojoj supruzi Marženki Radić. Ona se većim dijelom odnose na praktični život, upute, izvještaje, potvrdu da je primio određenu knjigu, ali u tom tekstu nalaze se i očajne rečenice koje pokazuju da su Radića strahovito grizle buhe i da su mu boravak u zatvoru činile neizdržljivim. Radić je zbog kritike načina kako je stvoreno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, a od kraja 1919. i zbog preimenovanja Hrvatske pučke seljačke stranke u Hrvatsku republikansku seljačku stranku, zbog nepriznavanja Karađorđevićeve monarhije i Vidovdanskog ustava bio najbolje čuvani politički zatvorenik nove države. Iako se ta država dičila demokracijom, ipak držanje Radića dvije i pol godine u zatvoru bez suđenja pokazuje

⁸ Isto, str. 513. - pismo Mariji 3. II. 1920.

⁹ Osuđen jer je tijekom proslave 300. godišnjice pobjede bana Tome Bakača u Sisku kritizirao što je nazdravljeno banu Khuenu Héderváryju istaknuvši da to on kao desetogodišnji tiranin ne zaslužuje. (B. JANJATOVIĆ, *Stjepan Radić. n.dj* 38-40). Bio je osuđen na četiri mjeseca zatvora i naučio za to vrijeme češki. Hranili su ga petrinjski građani.

¹⁰ Bosiljka JANJATOVIĆ, Državne uze, post i samica: suđenje Stjepanu Radiću 1920. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, 1997, br. 1, 97-127. Dakako, B. Janjatić gleda na Radićev zatvor 1920. s drugog aspekta nego što je pisan ovaj naš rad.

da je sudski sustav bio u funkciji politike, ali i da udaljavanje Radića od politike i od njegovo četvero djece nije moglo zaustaviti namjere koje je želio ostvariti na oba polja. Stvorio je seljački pokret, dao ljudima nadu u bolje sutra i odgojio svu djecu kao vrijedne i marljive ljude.¹¹

Srećom, očuvana su gotovo sva Radićeva pisma, odnosno bolje reći komadići papira koje je pisao svojoj obitelji. Sadržaj tih pisama bogato je vrelo koje pruža mogućnost različitih sagledavanja ličnosti Stjepana Radića: njegove strepnje, snove, život na nekoliko četvornih metara u samici i njegove nade. Mislim da je malo primjera u povijesti da je netko zapisao sve što osjeća prema politici, životu, obitelji. Radićevu korespondenciju iz zatvora objavio je do najmanjeg listića dr. Bogdan Krizman, a mi sam ovom prilikom odlučili izvući one segmente koji se odnose na buhe i miševе i još ponešto što olakšava shvaćanje Radića kao čovjeka.

Moguće je rekonstruirati što je Radić doživljavao iz njegovih pisama ženi. Ovaj smo se put odlučili za nešto što nitko nikada nije obradio, tj. kakvi su bili zdravstveni i sanitarni uvjeti u zatvoru zagrebačkog Sudbenog stola 1919. godine kada nečistoća i buhe muče Stjepana Radića. No, izostavit ćemo one opise koji govore o nastojanju vlasti da provedu potpunu izolaciju Radića pa nije smio ni razgovarati s drugim zatvorenicima te o izvanredno strogom režimu koji nije uvijek bio jednakog intenziteta.

Izvlačimo iz pisama dijelove koji su zanimljivi za našu temu.

Iz zatvora piše 3. travnja 1919. Mariji Radić da je spavao dobro i da je bio mir.¹²

Dana 29. travnja 1919. piše da je dobio poseban prostor i da je uprava dopustila da smjesti krevet, ali da će možda trebati čekati još nekoliko dana jer možda ga "ti barbari" opet premjeste u onu sobu uza koja jedina ima prozor.¹³

Iz pisma 10. svibnja 1919. vidi se da je novi režim zaveden u zatvoru mnogo gori od prijašnjeg. Tijekom istrage posjete su dopuštene dva puta tjedno, a kasnije svaki dan, a šetnje su dva puta dnevno, ali mu uznička soba nema svjetla pa, s obzirom na to da je otključan, čita na hodniku kod "velikoga pravoga" prozora. No, očito da nema ni zraka ni svjetla u svojoj sobici i moli suprugu da traži njegovo premještanje na redarstvo ili barem temeljitu poboljšicu postupka. "Ne zaboravi reći, kako je to nedostojno, da si politički 'pritvorenik' ne može ništa zabilježiti, kad čita, jer ne smije imati olovke - još mora podnositi špijunažu kroz onu školjicu."¹⁴

¹¹ Po Kaznenom zakonu koji je vrijedio u Hrvatskoj istražni zakon nije smio trajati dulje od tri mjeseca. Vjerujući da je nova država pravna država Stjepan Radić se svaki dan nadao da će biti pušten. No prolazili su dani, tjedni i mjeseci i on je sjedio u zatvoru. Dr. Vladko Maček je u lipnju 1919. sastavio banu Ivanu Palečeku predstavku za sebe, dr. Josipa Pazmana, dr. Vladimira Prebega i liječnika dr. Milu Kovačevića da prema čl. 168 kaznenog postupka treba zatvorene kroz 48 sati ili predati sucu istražitelju ili pustiti na slobodu, a njih četvorica od kojih su prva trojica i narodni zastupnici već su osam tjedana svaki posebno u samici, dakle 84 dana, jer su zatvoreni 25. ožujka. Maček naglašava da je samica po čl. 19-22 kaznenog postupka teško pooštrenje kazne koje ne smije trajati dulje od jednog mjeseca i da zatvoreni nisu do sada ni preslušani, a kamo li po sudu pravomoćno osuđeni. (Krizman, Isto, str. 199).

¹² Bogdan KRIZMAN, *Korespondencija Stjepana Radića*, II, Zagreb, 1973., str. 125. - pismo od 3. IV. 1919.

¹³ Isto, str. 130. - pismo od 29. IV. 1919.

¹⁴ Isto, str. 134. - pismo od 10. V. 1919. Žali se što je zatvoren zbog "sumnje" i moli da se interesira kod dr. Beloševića, šefa redarstva, jer da se zbog sumnje ne bi u pravnoj državi smio nitko zatvoriti, a najmanje narodni zastupnik kojega štiti imunitet. (Naime, 1913. Stjepan Radić bio je izabran za narodnog poslanika i kako Hrvatski sabor nije raspušten, Radić se poziva na imunitet. Piše i: "Upozoriti treba, da je sabor stvorio zaključak o custodii honesti (o doličnom zatvoru i postupku) i za političke kažnjenike istražnike, dakle pogotovo i za političke internirce."

Već 14. svibnja 1919. žali se da mu je u velikoj sobi bilo bolje jer je tamo bolji zrak nego ovdje gdje mu prozorčić gleda na dvorište gdje je „*..smrad cieloga uzišta i redarstvenog i sudbenostolskoga.*”¹⁵ Istog je dana poslijepodne napisao i pismo da je u njegovoj samici koja nosi br. 42 sada zatvoren Ovčariček. I dalje: „*...Kolikog se svladavam i kolikogod osjećam, kako mi to škodi, ipak i kod svjetla čitam svaki večer - na mahove - po pet, po 10, pa 15 časaka. Par puta sam već osjetio, da je zlo. I onako se po podne namučim (jer ni stojeći¹⁶ ne vidim dosta, kad je oblačno), a na večer to dodđelam. Za to sam naumio naprosto ništa od danas ne čitati kod večernjeg svjetla.*” Moli da mu se kod Beloševića ishodi, čim preuzme ured, da mu se dozvoli brač kako bi si mogao pomalo zasvirati.¹⁷

Tri dana kasnije Radić piše Mariji: „*Noćas sam do po noći spavao vrlo loše. Znojio sam se, kao u groznici, a onda me smetao veliki nekakav štakor (a možda i samo miš), koji je tako bučio, da sam ga više puta morao plašiti. Inače je u samici svako, pa i mišje društvo ugodno, samo da je nešto živa, ali je 'sudrug' bio tako bezobziran, da sam volio biti sam...*”¹⁸

U lipnju 1919. bio je zatvoren i Maček¹⁹ u zatvoru zagrebačkog Redarstva jer je htio s dr. Kežmanom preko Trsta otići u Pariz i tamo podnijeti Radićev memorandum Mirovnoj konferenciji, odnosno Wilsonu, no uhvaćeni su i optuženi za veleizdaju. Radić piše 3. lipnja 1919. Mariji da neka kaže dr. Mačeku da traži premještaj u zatvor Sudbenog stola jer da u uzama Redarstva nema postelje nego prazne (bez slamnjače) željezne daske, a hodnik da je smradan do skrajnosti, a pored toga su prozori izvana „barbarskim načinom još posebnim daskama okolo zagradjeni”.²⁰ Piše da se Maček mora boriti „protiv samotnog zatvora i proti ubitačne tame i nečistoće u zatvoru Redarstva.” Na redarstvu je, naime, „glavni stan svih zagrebačkih buha i stjenica. (U „mojoj” postelji našla ih je pospremačica jedan jedini dan 14!). I ovdje (kod sudbenog stola) ima jedna satnija buha - te imam s njima dosta okapanja već dvie noći. Izgubim time po 1-1 1/2 sata, pa onda u jutro obično zaspim preko vremena.”²¹

Iz pisma 10. lipnja 1919. vidi se da je dobio čistu posteljinu. Piše: „*Liepo sam si uredio krevet, crveni se i bieli, da je milota. Debeli zimski gunj metnuo sam na tvrdo (kao kamen) nabitu slamnjaču četverostruko, te mi je sada fino spavati. A vanjkuš se samo bieli. Kad pogledam postelju i knjige - onda kao da sam na pola kod kuće!*”²²

U pismu 14. lipnja 1919. piše Mariji: „*Noćas sam imao žestoku bitku - s bubama. Sad ću istom upotrebiti prašak, kad vidim, da ne ide drugčije. Sve ove dane naime klopaju slamnače i mienjaju slamu, te je na dvorištu prava buhara. Tu sam ih i nakupio.*”²³

¹⁵ Isto, str. 138. - pismo od 14. V. 1919.

¹⁶ Stojeći ispod visokog prozorčića.

¹⁷ Isto, str. 142. - pismo od 14. V. 1919. uvečer. Iz pisma pisanog 7. lipnja vidi se da je i dobio tamburicu (brač), ali je to otkrio tamničar te mu je oduzeo pozivajući se na kućni red.

¹⁸ Isto, str. 143. - pismo od 17. V. 1919. ujutro.

¹⁹ Dr. Vladko Maček (Jastrebarsko, 20. VII. 1879. - Washington, 15. V. 1964.) vođa HSS-a poslije smrti Stjepana Radića.

²⁰ Maček je 11. lipnja 1919. i došao u zatvor Sudbenog stola zajedno s dr. Lujom Kežmanom. Već 16. srpnja 1919. Sudbeni stol je donio zaključak da se obojica na temelju proširenja nadležnosti vojnih sudova na „vojišnom teritoriju” i na građanska lice predaju u uze komande Savske divizije. Naime, zbog posebnih prilika u Hrvatskoj područje između Save i Drave bilo je i dalje ratna zona. (Isto, str. 250). Ipak Sud ih nije predao bojeći se reakcija naroda jer je stanje u Zagrebu iznimno revolucionarno.

²¹ Isto, str. 165. - pismo Radića Mariji 3. VI. 1919.

²² Isto, str. 175. - pismo Radića Mariji 10. VI. 1919.

²³ Isto, str. 184. - pismo od 14. VI. 1919.

U pismu 21. lipnja 1919. Radić piše: “Noći su sada dosta neugodne, radi vrućine²⁴ i radi - buha. Ja se doduše pokrивam samo plabtom (da, pošaljite mi, ako imate, našu čistu plabtu, jednu) a i prašak sam skoro već sav potrošio - ali uzalud.”²⁵

Radić u pismu 25. lipnja piše kako može dobro čitati na engleskom i zahvaljuje obiteji koja mu je nabavljala udžbenike. “...radosna spoznaja, da imam svoje i oni mene; tek kadkada me ipak ‘iz potaje’ uštípne - ne buha, - o tom već ni ne govorim - nego onaj mali nemirnjak, koga su Rimljani slikali s lukom, koga nigdje ne vidiš, a svuda ga osjećaš.”

Međutim, 27. lipnja počinje pismo s buhama. “Noću su me buhe tako mrcvarile, da vas molim, pošaljite mi nekakve ‘bombe’ za njih uz naputak kako se to upotrebljuje.”²⁶ Drugi dan je već očajan. Piše: “Cielu sam se noć borio s buhama, kao nekoč Jakob s angelom. Osobito je žestoka borba bila između 1-3 sata; ali sam, za to o vama svima divno sanjao”.²⁷ Pismo od 3. srpnja 1919. počinje: “Nejmilejši moji! Noćas su me buhe tako ozbiljno napale, da je to doista teško opisati. Ja mislim, da bi bilo vriedno, da Milica ode dr. Bogdanoviću²⁸ i da mu kaže ovo: ‘Tata nam je po stražaru već ponovno poručio da od buha ne može spavati već nekoliko dana. Poslali smo mu prašak, nije pomogao. Na dvorište se ne može slamnjača iznijeti, jer tamo se već čitav mjesec praše i iz nova napunjavaju slamnjače, te je tamo buha na milijune - tu je jedino sredstvo, da ja - naravski uz nadzbor agentov - do podne, kad je u sobi dosta svjetla, buhe potučem i postelju dobro praškom pospem, a onda za 2-3 dana taj isti posao obavim. - Čujem, da si je dr. Pazman²⁹ pomogao samo time, što je tako buhe potukao, ali moj tata ne vidi, pa to ne može sam učiniti. Meni je u istinu do toga stalo, da dobijem vašu pomoć proti tomu zajedničkomu neprijatelju, ali mi je - moram priznati - ipak glavna svrha da vas vidim malo na duže - dok sve buhe polovite - i da vi vidite moje novo ‘kućanstvo.’ Dakle, pokušajte.”³⁰ Otužno je to pismo iz kojeg se vidi da je Stjepan Radić bio gotovo slijep, i to je više zadivljujuća njegova želja da iskoristi vrijeme u dugotrajnom zatvoru za učenje i čitanje. Radićeve tužbe su prodrle i u javnost te su mu 4. srpnja 1919. izribali sobu i obje klupe “izhoblali”, da budu glatke i bijele.³¹ No, to vanjsko čišćenje nije uništilo buhe. Buhe ga i dalje grizu. Piše 8. srpnja 1919.: “Spavao sam - ‘ušprkos’ buhama vrlo dobro”.³²

Očekivanje oslobođenja nakon što je 16. kolovoza 1919. vlada radikala Stojana Protića zamijenjena vladom Ljubomira Davidovića iz Demokratske stranke nisu se ispunila. Svetozar Pribičević je i sada ostao ministar unutrašnjih poslova sve do 18. listopada 1919. godine. Čak se zatvorski režim pogoršao i nisu više dopuštani nikakvi razgovori članova obitelji sa Stjepanom Radićem. Dr. Mačeku i dr. Kežmanu je bilo zabranjeno čak i čitanje novina, a dr. Pazmanu su uzeli čak i olovku da ne može ništa pisati niti si zabilježiti.

²⁴ Isto, str. 212 - pismo od 25. VI. 1919. - Pod nemirnjakom misli vjerojatno na miša.

²⁵ Isto, str. 202 - pismo od 21. VI. 1919.

²⁶ Isto, str. 213 - pismo od 27. VI. 1919.

²⁷ Isto, str. 216 - pismo od 28. VI. 1919. u jutro.

²⁸ Nikola Bogdanović kotarski predstojnik Zagreba i upravitelj redarstvenog povjereništva.

²⁹ Dr. Josip Pazman (1863. - 1925.), profesor moralnog bogoslovlja na Bogoslovnom fakultetu u Zagrebu i od 1910. član Hrvatskog sabora izabran u Novoj Gradiški. Bio je i kanonik kolegija Sv. Jeronima u Rimu, a uređivao je i *Katolički list i Bogoslovnu smotru* te je njegovo zatvaranje kao pravaša imalo sličan smisao kao i Radićevo zatvaranje.

³⁰ B. KRIZMAN, Korespondencija, II, str. 224. - pismo od 3. VII. 1919.

³¹ Isto, str. 226. - pismo od 4. VII. 1919.

³² Isto, str. 233. - pismo od 8. VII. 1919.

Radića muči samoća, a 12. kolovoza 1919. piše: “Kad je bura, meni je mnogo ljepše u zatvoru, nego inače. I kad kiša pada, isto. U obće volim čuti kakvu buku, žamor, govor, da se otmem ovoj podpunoj i tako dugoj samoći. Za to je vrlo zgodno, što su sučelice mojim prozorima okna redarstvenih uza, gdje slobodno pjevaju, fučkaju, viču itd. Ali mi sve to ‘presjedne’, kad koga tuku, kako je to bilo opet danas (Tukli su, valjda batinali, neku djevojku!). Ova je samoća tako nemila, da sam bio posve zadovoljan, što sam imao miševe u sobi, ali sam se bojao, da mi ne izgrizu koju knjigu, te sam im postavio mišolovku; odmah se uloviše dva (valjda par). Bilo mi ih je vrlo žao. (Dr. P(azman) svoga je miša dugo branio, dok ga nije iznevjerio i nekamo pobjegao.)”³³ U pismu 19. kolovoza piše nešto što otkriva u Radiću čovjeka koji voli čak i mišiće: “Današnji sam dan počeo jednim ‘dobrim djelom’. Noću se ulovio mali liepi mišić. Jučer sam prerezao krub i komadić šunkine kože; ali ja sam k tomu dodao mrvicu vašega - svoga šnicleka i siroma - odmah je bio unutra. Videći, kako svojim slabim capicama i tankim zubićima hoće da pregrize drot - otvorio sam mu vratašca. Dugo nije išao van - ne vjerujući da je ono izlaz. Ali kad je osjetio, da je tamo sloboda - kako je izjurio i otrčao nekamo u svoju školjicu!”³⁴

Radić 21. kolovoza 1919. piše: “Primio sam tri škatulje ‘buhomora’, ali ću ih neko vrieme čuvati za vinograd. Ja se ovdje buha više - ne bojim! - Pa! Bog!”³⁵ Ljeto je i Radić teško podnosi zatvor pa zamišlja kako će u kući sagraditi potkrovnicu gdje će moći raditi, istodobno piše da po savjetu dr. Mačka, sokolaša, “ja marljivo gombam, po malo i mršavam, slažem se sa svojim mišićem i spremam - na skok vama. Sve naše pozdravljam, a vas doma i u vinogradu nebrojeno puta ljubim i grlim Vaš Tatić Skorodojdić.”³⁶ No i ta se nada izjalovila. U pismu 26. kolovoza 1919. piše: “Kum /Maček/ se strašno tuži na bube, pa sam mu žrtvovao jednu ‘buhomorku’, to lakše, što ja s bubama više ne ratujem.”³⁷ Silno je osamljen. Piše 28. kolovoza: “Probudim se redovno oko ponoći, ali me to ne smeta, jer imam ‘poznato društvo’, od kada sam onog mišića pustio na slobodu. On se navečera, pa poslie toga provodi svoje obiestne igre, te trči trkom po cijeloj sobi. Ja na to opet usnem. Spavam dobro.”³⁸ Međutim, 2. rujna 1919. pritvoreno je pola Radićeve obitelji zbog političke propagande: supruga Marija, kćerke Milica i Mira te sin Vlatko, iako je svrha bila da se ženski dio obitelji tako preplaši da zatvore knjižaru i da izgube osnovu egzistencije. Vlatko je pušten na slobodu već 3. rujna te je ostao kod kuće samo s malim bratom Brankom, a 19. rujna su mu se pridružili na slobodi i ostali članovi obitelji osim Stjepana Radića s namjerom da se Stjepan,³⁹ Marija, Mira i Milica svi zajedno optuže zbog zločina protiv države, što im je bilo priopćeno 17. rujna 1919., ali su ipak 19. rujna puštene da se brane sa slobode pa je samo Stjepan ostao i dalje u zatvoru. To je skinulo Stjepanu veliku brigu s vrata jer je dobar dio svog obroka slao

³³ Isto, str. 284. - pismo od 12. VIII. 1919.

³⁴ Isto, str. 293-294. - pismo od 20. VIII. 1919. ujutro.

³⁵ Isto, str. 296. - pismo od 21. VIII. 1919. - Buhomor se koristio i za uništavanje nametnika na lišću. Radićevi su imali dosta velik vinograd u Moslavini, ali je on Radiću zadavao velike brige jer je uvijek morao nekoga moliti za neku uslugu oko rada u vinogradu.

³⁶ Isto, str. 298. - pismo od 23. VIII. 1919.

³⁷ Isto, str. 300 - pismo od 26. VIII. 1919. U 8 sati ujutro.

³⁸ Isto, str. 304 - pismo od 28. VIII. 1919.

³⁹ Isto, str. 318 - pismo Mariji Radić 22. IX. 1919.

preko tamničara obitelji. Bio je u velikoj brizi i za svoja dva sina vani jer je u Zagrebu izbila dizenterija i sva su djeca koja su oboljela "umirala". Traži od Pavla, koji se sada brinuo i za dio obitelji na slobodi i za dio obitelji u zatvoru, da ne kupuje voća za Vlatka i Branka.⁴⁰ Međutim, zatvorski režim je opet pooštren i Radić ne smije primati ni novina ni knjiga te s njim nitko ne smije progovoriti ni riječ pa su opet i stražari u zatvoru postali grublji. Radić se boji da ga ne premjeste u zatvor u Beograd pa pazi da ne izazove pažnju zatvorskih vlasti. Ipak 28. rujna 1919. ponovno mu je Marija donijela novine, cvijeće i knjige. No, zatvor se produljuje u nedogled i ne naslućuje se nikakav pozitivan pomak. Država funkcionira kao centralistički uređena monarhija kojom se upravlja bez parlamenta isključivo iz Beograda. Mirovna je konferencija zaključila da svaka država sama treba srediti svoje unutarnje odnose, što Radića čini očajnim jer se nadao da će se Wilson, iako je napustio Europu, založiti za prava svih naroda. No, Wilson je samo mlako izjavio američkim radnicima u San Franciscu da ako Liga naroda smatra opravdanim zahtjev nekog naroda za samoodređenje da će se to ispitati i narod proglasiti samostalnim. No bio je već bolestan, a onda je i izgubio izbore te nestao s političke scene. Stjecajem nesretnih okolnosti svi vapaji Hrvata ostali su izvan pozornosti velikih sila, pa i demokratske Amerike.

U listopadu 1919. pravaški zastupnik Dragutin Hrvoj⁴¹ je, izašavši iz zatvora, izjavio da mu je Radić rekao da mu je zima. Na upit tamničara je li to istina, Radić to negira bojeći se da ga ne premjeste u tada najveću kaznionicu u državi - u Mitrovicu. Kaže da se 15. listopada počelo ložiti i da mu je posve dobro, ali smatra da je najbolje kada sam loži peč u sobi pa moli premještaj u raniju sobu na redarstvu, ili da mu prepuste da si sam loži peč.⁴² Obitelj mu je ponovno uspjela dostaviti brač na koji će tiho "brnkati" prije spavanja.⁴³ To je došlo u dobar čas jer su 25. listopada 1919. dr. Maček i dr. Kežman pušteni na slobodu, a u njihovu su sobu došla dva "boljševika".⁴⁴

Radić se u pismu Mariji 1. studenoga 1919. ponovno tuži na buhe: "*Noćas sam spavao vrlo dobro uzprkos buhama, koje me već treću noć 'dogovorno' uznemiruju nemilice. To je nekakva nova 'serija': malih (mladih), vrlo brzih i 'neulovljivih'*".⁴⁵

Ipak su vijesti da Radića drže u lošim prilikama dovele do komisije sastavljene od dr. Stankovića i dr. Vrabčevića te policijskog činovnika Rajakovića. Zaključak je bio da je soba u redu i da oni ne mogu izvijestiti da je soba nezdrava, a blaga kritika dr. Vrabčevića da "ova soba nije za književnika" nije urodila nikakvim rezultatom i Radiću je nakon ove komisije postalo jasno da će ga držati u zatvoru dok se ne provedu izbori, a njihov datum nije još ni bio određen. Radić je očajan. Sukobio se s dr. Stankovićem koji je izjavio da je on na fronti bio četiri godine u mnogo gorem položaju i da inteligentnu čovjeku u samoći nije dosadno,

⁴⁰ Isto, str. 311 - pismo Pavlu Radiću 16. IX. 1919. i 315 - pismo Mariji 20. IX. 1919.

⁴¹ Dragutin Hrvoj bio je jedini pravaški poslanik u Saboru koji se protivio bezuvjetnom sjedinjenju s Kraljevinom Srbijom. Drugi su svi tada ujedinjenje smatrali sretnim događajem.

⁴² Isto, str. 363 - pismo Pavla Mariji 17. X. 1919.

⁴³ Isto, str. 366 - pismo Mariji 19. X. 1919. Oduševljen što mu je uspjelo tiho odsvirati i vježbati, što mu je dobro jer se tako zabavlja a da ne čita. Zabavlja se bračem 20. i 21. listopada te svira onih dvadesetak pjesmica na jednoj žici, i to one koje je volio pjevati s Marijom. (Isto, str. 368 i 369)

⁴⁴ Isto, str. 372 - pismo Mariji 26. X. 1919.

⁴⁵ Isto, str. 377 - pismo od 1. XI. 1919.

što je Radića razbjesnilo te mu je rekao: "Izvolite svršiti svoje uredovanje i ostaviti me u miru, u ovoj blagotvornoj samoći".⁴⁶ U *Tribuni*, pučkom nezavisnom i gospodarskom tjedniku, u povodu Radićevih žalbi izašao je članak "Komu ljepše nego Radiću" jer su njegove pritužbe da je soba nezdrava i tamna te da je već gotovo oslijepio proglašene neutemeljenima, što je pronašlo spomenuto povjerenstvo.⁴⁷ U srijedu, 19. studenoga 1919., došao je neki brzojav iz Koprivnice koji je silno uzrujao cijelu upravu zatvora te su oduzeli Radiću olovku, tintu i pero, što je Radića silno pogodilo.⁴⁸ Odgovorio je tako da su i on i dr. Pazman zatrpali rupicu na vratima iznutra onemogućavajući time agente da ih stalno kontroliraju, što zakonom za one koji su u pritvoru nije bilo predviđeno.⁴⁹ Bili su izmijenjeni gotovo svi stražari, a preostali su pozvani na gradsku općinu s opomenom da ne smiju dopuštati nikakve "privilegije". Radić i Pazman više si nisu mogli izmjenjivati ni novine. No ta nova stega je ipak postupno popuštala i 3. prosinca 1919. već ima "patentno" pero, dakle Penkalin izum.⁵⁰ No, uvijek su obavljali iznenadne prepade u samicu, oduzimanje olovaka i ceduljica, te taj režim čini da Stjepan Radić svoje bilješkice i upute piše na ceduljicama koje samo s velikom srećom uspijeva dostaviti svojoj obitelji koja ih potom dalje distribuira, a mnogo je toga i propalo. Osim toga, stalno očekuje puštanje na slobodu te piše: "Noću uistinu nisam nikada u zatvoru, a to je gotovo pol dana."⁵¹

Već 25. studenoga 1919. Radić je jako prehladen. Centralno slabo funkcionira, a 27. studenoga 1919. Radić piše Mariji da se uopće neće ložiti te moli pletene čarape.⁵² Na Badnjak uređuje "božićni stolić" ovako: "U sredini na njem je u zlatorezu Seaton-Watson,⁵³ a na njem mojih 'pet božićnica': u sredini Mamica, a na svakom uglu jedna zvjezdica; s lijeva i desna kolači i smokvice; u pozadini 2 svieće; medju njima liepa jedna slika; na lievo, po strani, skladište 'svoga obilja'; vina, voća, kruba, sira, svega što hoćeš, a najviše 'ožjega mira i blagoslova'."⁵⁴ No, očekivanje da će biti pušten za Novu godinu nije se ostvarilo. To mu je bilo jasno već nekoliko dana jer je ban Tomislav Tomljenović izjavio da će Radić biti pušten tek kada se potpiše ugovor s Italijom, odnosno kada se zatvori granica na jugu.⁵⁵ Muče ga more. Sanja: "S jedne strane nepregledna močvara, a s druge gotovo nepristupna strmina, uz koju se moram popeti držeći diete u rukama (to je naša brv(atska) republ(ika), a jedan me već odrasliji dječak (sličan Branku i Vladku) prati (to je selj(ačka) str(anka)), ali mi ništa

⁴⁶ Isto, str. 394-395 - Radić Mariji 13. XI. 1919.

⁴⁷ Komu ljepše nego Radiću, *Tribuna*, 5, 21. XI. 1919., 2.

⁴⁸ B. KRIZMAN, *Korespondencija*, II, str. 400-401 - pismo 22. XI. 1919. U pismu Mariji Radić napisao je da je pismo iz Koprivnice vjerojatno u vezi s Mačekomovim planom i Č-vim. (Čizmekovićem) putovanjem. Naime, bio je poznat Radićev skup u Koprivnici 3. veljače 1919. koji je Radića i odveo u zatvor zbog njegovih republikanskih izjava.

⁴⁹ Isto, 402 - pismo 23. XI. 1919.

⁵⁰ Isto, str. 412 - pismo od 3. XII. 1919.

⁵¹ Isto, str. 445 - pismo od 27. XII. 1919.

⁵² Isto, str. 409 - pismo od 27. XI. 1919.

⁵³ Robert William Seton-Watson (1879. - 1951.), engleski publicist specijaliziran za Južne Slavene i jedan od najboljih stručnjaka za jugoslavensku problematiku i slavenske narode na Balkanu. Podržavao je stvaranje Jugoslavije pa i one Titove, spoznavši tek pred kraj života da i tu nije sve u redu. Na kraju Prvoga svjetskog rata uređivao je časopis *The New Europe*.

⁵⁴ Isto, str. 441 - pismo Mariji od 24. XII. 1919. Četiri zvjezdice su četvero djece, Mamica je Marženka, a knjiga u zlatorezu je najvjerojatnije djelo Seaton Watsona *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy*.

⁵⁵ Tako je i bilo jer je Rapalski ugovor Trumbić potpisao 12. studenoga 1920, a Radić je pušten iz zatvora tek uoči izbora 28. studenoga 1920.

ne pomaže, tek me napunjuje strabom, da ne padne u močvaru, jer da je to moj sin. I svaki put se sretno uzpnem, a gore, kad sam već na uzvisini, nadjem i vas. Ali, kako se uzmičim i oznojim! Kad se probudim, moram se presvući.”⁵⁶ Nekoliko dana kasnije sanja o slobodi: “Sinoć sam sanjao da sam išao uz divnu, čistu, bistru riekü i da je tu doletjelo veliko jato divljih pataka. Ja sam jednu mladu, veli već dobru za pečenku, ubvatio rukama misleći: To će biti mojima za novu godinu liepa pečenčica. Ta patkica = sloboda.”⁵⁷

U pismu od 31. prosinca 1919. opet spominje mišju obitelj: “Ja ovdje imam cieleu familiju - mišju. Dajem im suhe korice, mekane, sladke koščice, komadiće suboga sira, itd. Uviek si to uzmu i posve čisto poberu. S koščicom se dosta namuče, dok je odvuku u svoj ‘magazin’. Neko vrieme sam im davao i vodu u ‘kapici’ od kisele vode. Par puta su izpili do kapi, a onda na jedan put nisu ni okusili. Medjutim mi se kapica izgubila. - Sad se ne boje već ništa, te šuškuju i onda, kad gori sveća; a čim utrnem, eto ti cieloga cirkusa i koncerta. - I tako je sama priroda izigrala policajnu odredbu, da ja budem ‘samotni zatvorenik’. Mišicu spominje i u pismu 12. siječnja 1920.: “A sad jednu ‘familijarnu’: dok je moja mišica bila sama, prezirala je korice i kožice kruba, a kad sam joj dao dva komadića sira, jedan je ostavila. Sad joj znam ‘ostaviti’, metnuti pod klupu - 2-4 komadića korice, 2-3 male kožice, 2-3 koščice ili odreska od mesa - i ona sve to odnese i do najmanje mrvice - djeci. - E, mati je mati!”⁵⁸

Radić piše 9. siječnja 1920.: “Današnji je dan opet očajno oblačan. Sve sam novine pročitao stojeći na klupi, ali me već noge previše bole, pa ću, napisavši ovo, sada liepo - razmišljati.”⁵⁹ Tri dana kasnije mu nije dobro. “U noći mi je oko 1 sat bilo malo pozlilo (u želudcu), mislim od one kobasice. Ako ste je kupili, više ne kupujte. Čitao sam već više puta, da mesari (Rabus) od crknutih svinja prave kobasice - itd. Za to u ovo doba nije vriedno kupovati ni kobasa, ni salame.”⁶⁰ Zdravlje mu se i dalje pogoršava, ali to nitko ne uočava. Odbija večere i pije samo čaj. Ni nakon godinu dana nema u zatvoru svjetlo pa moli “svijeću, sapun i žigice - to jest - troje,” što mu je bilo vrlo nužno kako bi mogao pisati svoja pisamca obitelji.⁶¹ S velikim iščekivanjem očekuje formiranje druge vlade Stojana Protića u koju su ušli Ivan Kovačević kao ministar šuma i ruda, Ivan Krnic kao ministar agrarne reforme i dr. Đuro Šurmin kao ministar socijalne politike misleći da će biti oslobođen. No ništa od toga iako se spremio za izlazak iz zatvora. Radić piše 25. veljače, dakle šest dana nakon imenovanja nove radikalske vlade, u koju je polagao toliko nade: “Kao nepopravljivi optimista - po domaću ‘norc’ - čekao sam i jučer sve do 9 1/4 spreman na prvi poziv - itd. Čekali ste za stalno i vi. Ja ću se danas primiti svoga posla kao da sam prvi dan zatvoren i radit ću, dok budem mogao, dok me budu morali prenieti u bolnicu. Ne jedem i ne pijem ništa - ni vode.” Smatra da je to zadnje sredstvo i da će ga upotrijebiti do kraja. “Radi Vas htio sam ga se odreći, ali promislivši stvar dobro, baš radi vas treba da ga upotrebim. Ovo nije samo moje mučenje, nego i vaše.”⁶²

⁵⁶ Isto, str. 449 - pismo Mariji od 30. XII. 1919. Stariji sin bio je Vladimir, mladi Branko.

⁵⁷ Isto, str. 452 - pismo Mariji, 1. I. 1920.

⁵⁸ Isto, str. 468. - pismo Mariji 12. I. 1920.

⁵⁹ Isto, str. 464. - pismo Mariji, 9. I. 1920.

⁶⁰ Isto, str. 470. - pismo Mariji, 13. I. 1920.

⁶¹ Isto, str. 511. - pismo Mariji 2. II. 1920.

⁶² Isto, str. 530. - pismo Mariji 25. II. 1920.

Čuvši za njegovu odluku, ban Laginja mu je proučio neka mu ne pravi neprilike jer da on o njemu vodi računa. Radić je na to odgovorio pismenim zahtjevom da ga odmah puste na slobodu.⁶³ Ljude u Narodnom klubu naziva mizerijama i kaže da su gori od demokrata jer su demokrati preuzeli odgovornost za nasilje, a ovi žele sjediti na dvije stolice i izbiti za sebe korist. Smatra da će biti korisnije ako počne pregovarati s komunistima.⁶⁴ Brojnim zalaganjem mnogih ljudi dr. Matko Laginja ga je 27. veljače 1920. pustio na slobodu, ali ga je Protićeva vlada dala ponovno zatvoriti 22. ožujka 1920. radi protudržavne djelatnosti i govora u Galdovu pokraj Siska, a Laginji je prigovorena blagost.⁶⁵ No zatvor Radiću više nije tako strog kao kad je ministar unutrašnjih poslova bio Svetozar Pribičević. Radić objavljuje u *Domu* ranije napisane članke i nada se dobru od radikala, u koje ima više povjerenja nego u demokrate. Uspio je objaviti 1920. čak brošuricu pod naslovom *Gospodarska politika*. Međutim, nova situacija uskoro se poistovjetila s ranijom. Htio je objaviti i svoj govor na sudbonosnoj sjednici 24. studenoga 1918., koji je gotovo platio glavom, ali je umjesto toga govora u Domu izašao članak *Car batinaš*. Čini se da je sam Radić povukao svoj govor bojeći se da se ne iskoristi pri sastavljanju optužnice. Ipak su mu zatvorski uvjeti bili nešto bolji. Predsjednik zatvora dr. Bogdanović rekao mu je da može biti cijeli dan u kapelici koja je imala danje svijetlo i centralno grijanje, što mu je u prijašnjem razdoblju, kada je Pribičević bio ministar unutrašnjih poslova, a Paleček i Tomljanović banovi, bilo rijetko dopušteno usprkos višekratnim molbama. Rasprava je počela u srpnju 1920., ali nije bila javna i bila je očito po nalogu regenta Aleksandra vrlo stroga jer je on bio nezadovoljan kako ga je narod dočekao u Zagrebu gdje su ga od seljaka pozdravila samo 23 šestinčana, članovi seljačkog društva Podgorac, a drugi su ga odbili pozdraviti.⁶⁶ Radić je pušten na slobodu na dan izbora za Konstituantu 28. studenoga 1920. godine.

Radić je ponovno uhićen 5. siječnja 1925., ali prvo pisamce potječe iz 24. siječnja. Pisma iz ovog vremena ima mnogo manje jer je dr. Slaviša Körbler strogo kontrolirao veze obitelji i Radića, no vidi se da je Radić umoran te ima mnogo manje emocija i piše samo ono što treba. Iz ovih materijala iz 1925. vidimo da je šećerna bolest već uzela maha,⁶⁷ no i ovdje ima neugodnih susreta. Sudac mu je 2. veljače 1925. pronašao stjenicu na ovratniku "...veliku, crvenu, punu moje krvi. Dajte nešto smislite, da ih utamanim".⁶⁸ Zabrinuo se i predsjednik Sudbenog stola u čijim je uzama Radić bio zatvoren. Istog dana iznesena je slamarica van i isparena vrućom vodom, te je nađeno "...par buha, drugo ništa".⁶⁹ "Ispikana" mjesta osjeća i nekoliko dana kasnije, a vjerojatno su ga zato što je obolio od šećerne bolesti koja krv

⁶³ Isto, str. 531. - pismo Mariji, 25. II. 1920. u podne.

⁶⁴ Isto, str. 533. - pismo Mariji, 25. II. 1920.

⁶⁵ B. JANJATOVIĆ, *Stjepan Radić, n.dj.*, 233-236. Na skupštini u Sisku optužio ga agent Franjo Srčan, a kotarski načelnik Janko Fancev, brat filologa Franje Fanceva, htio je ublažiti sadržaj Radićeva govora zbog čega je maknut s tog dobrog mjesta te je kasnije radio kao zadružni povjerenik u Karlovcu.

⁶⁶ Isto, str. 545. - pismo Milice Radić Petru Radiću 20. VII. 1920.

⁶⁷ Iz Radićeva pisma Mariji 24. I. 1925. vidi se da je sudac konstatirao da od Radića ide neki "reštanski zadah". Radić misli da je to od nekretanja po zraku, no zapravo radi se o acetonu. Produžene su mu šetnje. (Isto, str. 584 - pismo Mariji 24. I. 1925.) Počeo je i pušiti kako bi zatro bolesni zadah u sobici. (Isto, str. 588 - pismo Mariji 30. I. 1925.) Lagano se prehladi i pati od glavobolje (Isto, str. 590 - pismo Mariji 2. II. 1925)

⁶⁸ Isto, str. 591 - pismo Mariji 2. II. 1925.

⁶⁹ Isto, str. 591 - pismo Mariji 3. II. 1925 uvečer.

čini slatkom buhe grizle više nego druge zatvorenike.⁷⁰ Od suhe hrane ima često bolove u trbuhu te je već teško bolestan od šećerne bolesti iako to nitko ne primjećuje. Očajan je.⁷¹ Boli ga i koljeno i zima mu je.⁷² Ponovno posipa praškom buhe, no one ga i dalje muče. Piše 18. veljače 1925.: *“Taj nesretni prašak protiv bubama (Plenković ili što već bilo). Sinoć sam nastojao, da budem izmjenice čas Job, čas Herkul, ali mi nije pomoglo ni jedno, ni drugo. Bilo mi je skoro onako, kao Gulliveru, kad su ga Liliputanci obasuli svojim strielicama.”*⁷³ Stjepan Radić je 18. srpnja 1925. izašao iz zatvora nakon što je nećak Pavle Radić dao izjavu da Radić priznaje Vidovdanski ustav i monarhiju. Postao je ministar prosvjete, ali ne zadugo. Dana 20. lipnja 1928. smrtno ga je ranio radikal Puniša Račić.

Buhe ugrožavaju naše ljude vjekovima, no čini se da su naši stari bili svjesni te nevolje, kao i vrijednosti dalmatinskog buhača koji je autohtona biljka i koji je u 19. stoljeću bio najtraženiji dalmatinski izvozni artikl koji je koristila Europa, ali i prekomorski krajevi. Ne izvrsno dalmatinsko vino, ne cement i tupina, ne turistička ponuda, nego buhač. Buhač nikada nije ležao na skladištu. On se uvijek mogao prodati i što je vinska kriza bila dublja, to je on dobivao na vrijednosti i važnosti. Vrijedna svojstva otkrio je ljekarnik Drobac u Dubrovniku oko 1830. te ga je reklamirao. Bogatstvo mnogih obitelji u južnoj Dalmaciji zasnivalo se na buhaču. Danas se buhač ne proizvodi u Dalmaciji, iako se početkom 20. stoljeća izvozilo oko 24 vagona buhača godišnje i bio je, uz lovor i rogač, najtraženija biljka Dalmacije u vremenu kad je vinska kriza eliminirala vino kao glavni izvor prihoda. Danas se buhač, taj prirodni pitroid koji uništava sve gmižeće kukce, proizvodi na veliko u Japanu i Keniji, a zaboravila se njegova iskonska, autohtona domovina - Dalmacija. Tek se u najnovije vrijeme obnavlja sjećanje i čine određeni naponi za ponovni uzgoj buhača. Hrvatski nobelovac Lavoslav Ružička, rođen u Vukovaru 1887., otkrio je u suradnji s kemičarom Staudingerom djelujuće spojeve u dalmatinskom buhaču.⁷⁴

U zimi 2005./06. održano je u Osnovnoj školi u Kaštelima savjetovanje učitelja sa stručnjacima te je, nakon upoznavanja i razgovora koje je trajalo cijeli dan, zaključeno da će 19 osnovnih škola početi saditi buhač na određenim parcelama i da će se, uz pomoć djece, obavljati uzgoj koji treba mnogo ruku. Rasadni materijal dobivat će se iz klonirane biljke, čime će nasad biti zdrav.⁷⁵ Nevjerojatno je da smo prepustili tu našu dragocjenu biljku drugim zemljama da se njome koriste. Kakav smo kapital imali u rukama, a danas je posve izgubljen. Još se u vremenu Stjepana Radića mogao kupiti neki prašak “buhomor” i slično, a danas nema ni toga.

⁷⁰ Isto, str. 593 - pismo Mariji 4. II. 1925. Piše da ne može odmaknuti krevet od zida gdje se sakrivaju stjenice jer je preuzak pa se boji da ne padne.

⁷¹ Isto, str. 597. - pismo Mariji, 6. II. 1925.

⁷² Isto, str. 599 - pismo Mariji, 9. II. 1925.

⁷³ Isto, str. 603. - pismo Mariji, 18. II. 1925.

⁷⁴ Leksikon Minerva, Zagreb 1936., str. 1227.

⁷⁵ Radioemisija na prvom programu 20. siječnja 2006. Nedavno je i u *Gospodarskom listu* D. Bakarić objavio članak o buhaču kao prirodnom pitroidu posebnih svojstava kojim se može zaprašivati i krumpir te voće da u njih ne dođu gmizajući kukci. On djeluje na živčani sustav kukca i ubija ga. Jedini je neškodljiv za toplokrvna bića, i to mu je prednost pred sintetiziranim pitroidom koji ne smije doći u doticaj s hranom.

Buhe su dosta prisutne u našoj književnosti i zanimljivo je da se često koristi izraz "buharnica" upravo za zatvor. Književnik Slavko Kolar često spominje buhe, i to s poštovanjem.⁷⁶ U spomenare iz mladosti znao bi poneki šaljivčina napisati: "*Sjeti se mene u pola noći kada ti buha na trbuh skoči.*" Imala sam u razredu čak kolegicu kojoj je bio nadimak "buha" zbog njezine živosti i temperamenta. Neke zavidne osobine buha nije mogao izbjeći ni časopis "Meridijani". Tu je navedeno da buha može skočiti neobično visoko jer joj to omogućava elastični resilin i da je primjenom tog izdržljivog proteina moguće proizvesti supergumu velike izdržljivosti, ali i materijal koji će u medicini moći poslužiti kao zamjena za kičmene diskove.⁷⁷

Međutim, o buhama do prošle godine nikada nisam pročitala nikakav članak. Tek u *Večernjem listu* 8. lipnja 2005. objavljen je omanji članak da su djeca iz Unešića pokraj Gline pobjegla iz mjesta zbog buha koje im ne daju živjeti. Sjećam se da su jednoč liječnici bili zgroženi kada im je u bolnicu dopremljena starica koju su buhe doslovno izjele. Čula sam od Zlate Holler, sestre velikog župana iz vremena NDH Vladimira Sabolića, koja je imala kuću na Trešnjevci, da je svojem sinu Draženu koji je služio vojsku negdje u Srbiji oko 1950. sašila košulje koje su imale gumice oko ruku i vrata da ga noću ne mogu štipati buhe. Ne vjerujem da je to funkcioniralo niti da je uspio na taj način suzbiti "neprijatelja", a vjerojatno se našao i na meti narednika jugoslavenske vojske koji su i muke od buha smatrali vjerojatno dobrim "odgojem", privikavajući tako narod na patnje i muku. Sjećam se da su moji roditelji u Koprivnici znali pola noći loviti buhe koje je tata ljeti donio s Kotarskog suda. Tada to nisam razumjela i bilo mi je vrlo smiješno. Priče o buhama primaju se s podsmijehom i omalovažavanjem, odnosno o tome se šuti. A njihov boravak u lancu čovjek, mačke i psi i nije tako bezazlen. Okrivljavali su ih, kao i štakore, za širenje kuge koja je tri stoljeća harala Europom. No, nisu buhe bile u središtu pozornosti samo u srednjovjekovlju.

One su i problem suvremenog svijeta pa ako upitate one koji ne vole mačke zašto ih ne vole, većina će vam odgovoriti da ih ne vole zbog buha. Protiv buha, ali i protiv mačaka vodi se stoga stalna, nesmiljena borba. U Savskom gaju živjelo je desetak mačaka koje su hranile starice koje su stanovale u toj četvrti te im je to bila i zabava i posao. No, na mačkama su živjele buhe, i to neka vrsta malih, posebno brzih i vještih buha. Pobunili su se stanari - veterinari i visokoškoolovani ljudi - te dali "iskemijati" čitav park i poubijati mačke jer ne žele živjeti s buhama. I danas na tom prostoru nema nijedne mačke, a ima li buha, ne znam. No ja imam nekoliko mačaka i vjerojatno dosta buha jer je ta simbioza neuništiva, odnosno moguća je ako stalno čistite i ribate, onemogućavajući buhama da razviju svoj ciklus te ako čistite mačke raznim losionima kao što to rade u bogatoj Americi. Budući da nemam srca uništiti mačke, nemam snage ni riješiti se svih buha. Usprkos najvećim naporima, samo ih držim "pod određenom kontrolom". Zanimljivo je da na silnim kemijskim sredstvima koja se mogu naći u Bili i velikim trgovinama piše da ubijaju gmižuću i leteću gamad, ali među tim neprijateljima nisu navedene buhe. Zašto? Zato što su one izgradile vrlo sofisticiran sustav

⁷⁶ U romanu *Glavno da je kapa na glavi* (Zagreb, 1956.) Kolar na dva mjesta na svoj poznati satirični način spominje buhe, i to s poštovanjem.

⁷⁷ K.B., Rastezljiva superguma. *Meridijani*, br. 100, prosinac 2005., 18.

preživljavanja, vrlo su uporne i vrlo otporne, vrlo skromne po ishrani u slučaju oskudice i vrlo grabežljive u slučaju povoljnih prilika. Čini se da je to Stjepan Radić iskusio na vlastitoj koži, i to "krvavo".

Ima više vrsta buha: mačja, štakorska itd. U prašumama Brazila žive buhe koje se ukopaju u meso tabana i ondje polože jaja te larve jedu ljudsko meso i onemogućavaju hodanje.

Životni ciklus buha odvija se u tri faze: buha izleže jaja na ljubimcu ili na tepih i par buha može izroditi 20.000 buha u mjesecu. Nakon tri do šest tjedana pod povoljnim uvjetima ta se jaja izlegnu u larve koje su duge 3-4 mm i moguće ih je vidjeti golim okom. Larve se hrane probavljenom krvlju odrasle buhe, ali i raznim hranjivim supstancama kojih ima svagdje. Nakon toga larve se učahure i ostaju u njoj od tjedna do godine dana. U toj učahurenoj fazi buha je neranjiva s obzirom na bilo kakav insekticid ili nisku temperaturu, no čim se stvore povoljni uvjeti odrasla se buha izleže iz čahure i čini čuda na ljudima i mačkama te se svi neprestano češu.

Prirodna metoda uništavanja buha je buhač, no mi ga danas nemamo. U svijetu se koristi cedrovina koja odbija buhe, a poznato je da konji izlučuju nekakav miris koji tjera buhe te dekica ispletana od konjskog repa štiti ljubimca od buha. Mački ili psu se mogu dati češnjakov kvasac jer i češnjak odbija buhe. Neven posađen u vrtu sprečava naseljavanje buha u svojoj blizini, kao i biljka anis. Kupanje životinje u kupkama primjenjivo je samo na pse koji moraju biti u vodi barem 15 minuta da bi se razbio zaštitni sloj koji štiti buhu od utapanja. Treba zapamtiti da se buhu ne može utopiti ako se u vodu ne umiješa nekoliko kapi deterdženta.

Kemijskih sredstava ima više i tim se poslom bave samo stručne službe. Radi se s visokootrovnim kemikalijama te se sve živo mora iseliti iz kuće kako bi se ubile buhe i larve. No, i u tom je slučaju moguće da se buhe zavuku u prostore između parketa i prežive takvo zamagljivanje. Pyretini koji se dobivaju iz krizantema nisu dostupni na našem tržištu, a organofosfati su vrlo otrovni i za ljude i životinje. U suvremenom svijetu postoji i insektni hormon precor (metophrene) koji prekida životni ciklus buha sprečavajući larvu da sazri, odnosno buha se ne može reproducirati, ali je zlo što buhe mogu razviti imunitet na taj sprej. Špricanje tapeciranog namještaja i tepiha sa sodium polyborate (potaša) je također korisno, ali tim se načinom može uništiti i namještaj pa je rizik vrlo visok. Takvo čišćenje je efektno za približno godinu dana, a onda ga treba ponoviti. Uostalom ne možete ga upotrijebiti tamo gdje žive mačke, koje bi lizanjem progutale dovoljno boraksa da im život bude ugrožen. Neki ljudi koriste sol umjesto boraksa. Međutim, sol navlači vlagu pa nakon nekog vremena možete tepih koji ste posipali solju baciti. Pri korištenju usisavača treba vrećicu odmah baciti jer će se u protivnom buhe ponovno vratiti u stan. Treba, dakle, neprestano izmišljati nove načine borbe s tim malim, gadnim neprijateljem. Prekor se ne može koristiti na danjem svjetlu jer se brzo raspada na suncu. Ni larve ne preživljavaju na visokim temperaturama, što je bio razlog zašto su naši stari iznosili posteljinu i deke na sunce.⁷⁸

Ima mnogo načina da se buhe iskorijene. Oni mogu biti prirodni, kemijski, ali stručnjaci zaključuju da nijedna metoda nije sto posto učinkovita te je najbolje kombinirati nekoliko

⁷⁸ Korištene su spoznaje istraživanja Cindi Tittle-Moore, 1995-197. Fleas and Tics. www.k.9. Weeb.com/dog/s

vrsti iskorjenjivanja kako bi se postigli potpuni rezultati. Treba uvažavati i da su se kod jedne vrste buha metode pokazale odličnima, a kod drugih ostaju bez učinka. Pristup se mora mijenjati i iz godine u godinu jer se buhe priviknu na "utamanitelja" jedne vrste.

Na kraju treba reći da je vesela narav pomogla Stjepanu Radiću da preživi česta zatvaranja zbog verbalnog delikta, i to stoga što su ga se političari bojali i nisu htjeli da se kreće među narodom te da analizira njihovu politiku i ponašanje. Živeći u zatvorima kako je mogao, on je to vrijeme iskoristavao za učenje jezika i za osmišljavanje onog što treba učiniti u Hrvatskoj. Prvi je počeo osmišljavati gospodarski program još 1903. godine. U svojem *Državnom uređenju ili ustavu neutralne seljačke republike Hrvatske*, koji je otisnut 1921., Radić je u četvrtom poglavlju *Osiguranje čovječanskih prava bez obzira na državljanstvo* napisao: "*Čovječja ličnost je nepovrediva. Nitko ne može biti zatvoren ni uopće lišen osobne slobode bez pismenoga, sudbenoga, zakonom obrazloženoga naloga. Taj nalog mora biti pročitán i uručen dotičniku kod samoga uapšenja. (...) Istražni zatvor ne može trajati ni u jednom slučaju dulje od mjesec dana. U slučaju da sudbeni organi ne izvršuju ovih dviju odredaba, imade uapšenik pravo da se sam udalji, a nitko ga ne smije u tome priječiti(...)* Svaku povredu osobne sigurnosti i nepovredivosti imade pravo svaki odrasli čovjek sudbeno progoniti."⁷⁹ Kako blaga tužaljka za ono što mu se dogodilo. Još su dva člana nastala kao posljedica njegova razmišljanja o životu, a posvećena su njegovoj ženi i obitelji bez kojih vjerojatno zbog svoje žestoke naravi ne bi izdržao u zatvoru. U članu 6. Ustava Radić ističe: "*Obitelj je prvi faktor poštenoga odgoja, privrede i kulture. Posebnim se zakonom uređuje odgojna, privredna i kulturna zadaća obitelji.*" A u članu 7. piše: "*Muškarci i žene imadu u svem posvema jednaka prava.*" Kako moderno za ono vrijeme kad žene nisu mogle glasati, ni obnašati sudačke dužnosti ni mnoge druge poslove koji su bili rezervirani isključivo za muškarce. Radićev *Ustav* je u svakom slučaju najvažniji naš pravni akt 20. stoljeća i on je u mnogočemu utjecao na zakonodavstvo kasnijih socijalističkih ustava.

Summary

The article covers the unspeakable imprisonment of Stjepan Radić and his experiences with fleas and mice. The author describes incarceration conditions that were almost impossible to endure for Stjepan Radić, where pests like mice and fleas played a key negative role.

⁷⁹ Stjepan RADIĆ, *Politički spisi*. Priredio Zvonimir Kulundžić, Zagreb 1971., 370. Zahvaljujući Kulundžiću, postao nam je poznat sadržaj Ustava kojega nema ni u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci i za kojega su se vlastodršci potrudili da nestane iz javnog optjecaja usprkos tome što je tiskan u Americi i u Hrvatskoj u približno 100.000 primjeraka.

Ekonomska i ekohistorija
Economic- and Ecohistory

Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša

Scientific Research Journal for Economic and Environmental History

Volumen 2 / Broj 2
Zagreb - Samobor 2006.
ISSN 1845-5867
UDK 33 + 9 + 504.3

Nakladnici / Publishers:

Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju
Society for Croatian Economic and Environmental History

Izdavačka kuća Meridijani
p.p. 132, 10430 Samobor
tel.: 01/33-62-367, faks: 01/33-60-321
e-mail: meridijani@meridijani.com
www.meridijani.com

Sunakladnici / Co-publishers:

Sekcija za gospodarsku povijest Hrvatskog nacionalnog odbora za povijesne znanosti Zagreb
(moderator: Hrvoje Petrić)

Međunarodni istraživački projekt »Triplex Confinium - Hrvatska višegraničja u euromediteranskom kontekstu« Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
(voditelj: prof. dr. sc. Drago Roksandić)

Urednici / Editors-in-chief:

Mira Kolar-Dimitrijević, Hrvoje Petrić

Uredništvo / Editorial Staff:

Dragutin Feletar, Željko Holjevac, Mira Kolar-Dimitrijević, Dubravka Mlinarić, Nenad Moačanin,
Hrvoje Petrić, Drago Roksandić, Mirela Slukan Altić, Nataša Štefanec, Ivica Šute

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Board:

Drago Roksandić - predsjednik (*Zagreb, Hrvatska*)
Daniel Barić (*Le Havre-Pariz, Francuska*), Slaven Bertoša (*Pula, Hrvatska*), Zrinka Blažević (*Zagreb, Hrvatska*),
Zrinka Tatjana Buklijaš (*Cambridge, UK*), Boris Golec (*Ljubljana, Slovenija*), Hrvoje Gračanin (*Zagreb, Hrvatska*),
Andrej Hozjan (*Maribor, Slovenija*), Halil İnalçik (*Ankara, Turska*), Egidio Ivetić (*Padova, Italija*),
Aleksandar Jakir (*Marburg, Njemačka*), Karl Kaser (*Graz, Austrija*), Isao Koshimura (*Tokio, Japan*),
Marino Manin (*Zagreb, Hrvatska*), Kristina Milković (*Zagreb, Hrvatska*), Ivan Mirnik (*Zagreb, Hrvatska*),
Géza Pálffy (*Budimpešta, Mađarska*), Daniel Patafta (*Rijeka, Hrvatska*), Gordan Ravančić (*Zagreb, Hrvatska*),
Marko Šarić (*Zagreb, Hrvatska*), Nataša Štefanec (*Zagreb, Hrvatska*), Mladen Tomorad (*Zagreb, Hrvatska*),
Jaroslav Vencalek (*Ostrava, Češka*), Milan Vrbanus (*Zagreb, Hrvatska*), Zlata Živaković Kerže (*Osijek, Hrvatska*)

Grafički urednik / Graphic design:

Alojz Zaborac

Prijelom / Layout:

Meridijani, Hrvoje Herceg

Lektura / Language editing:

Lidija Menges

Za nakladnike / Journal directors:

Petra Somek, Hrvoje Petrić

ISSN:

1845-5867

Tisak / Print by:

Bogadigrafika, Koprivnica 2006.

Adresa uredništva / Mailing address:

Hrvoje Petrić (urednik)
Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet
Ivana Lučića 3
HR-10000 Zagreb
e-mail: h.petric@inet.hr

Na naslovnici:

Područje Legrada i Đelekovca na karti iz 18. stoljeća